

Dil "bəlası": problemlər və çıxış yolları

"Yeni Azərbaycan" qəzetinin redaksiyasında Fəxri Uğurlunun moderatorluğu ilə ana dilimizin, dilçiliyimizin problemlərinə həsr olunmuş diskussiya aparılıb. Müzakirəyə AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Məhərrəmli, Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi Analitik Təhlil və Proqramlaşdırma şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şahlar Məmmədov (Göytürk) qatılıb. Söhbətin mətnini təqdim edirik.

Fəxri Uğurlu: Sizcə, bu gün dilimizin, dilçiliyimizin başlıca problemi nədir?

Nadir Məmmədli: Kadrları düzgün yerləşdirmək lazımdır. Təsəvvür eləyin ki, adamın ixtisası dil nəzəriyyəsidir, amma özü türk dillərini araşdırır. Hər kəsi öz ixtisasına uyğun, təyinatı üzrə yerləşdirmək lazımdır.

Fəxri Uğurlu: Yazı dilini canlı dilə yaxınlaşdırmaq üçün hansı işlərin görülməsini vacib sayırsınız?

Nadir Məmmədli: Ədəbi dillə danışmaq dili bir-birindən fərqlənir, amma ədəbi dilin bazası canlı xalq dili, dialektlərdir. Buna baxmayaraq ədəbi dillə danışmaq dilini qarışdırmaq olmaz. Ədəbi dil normalaşmış dildir, onun oturmuş qanunları var, bütün dünya xalqlarında belədir. Hər dövrün özünün ədəbi dil norması var.

Qulu Məhərrəmli: Dilin problemləri deyəndə biz nəyi, konkret hansı sahəni nəzərdə tuturuq? Dilçiliyin problemlərini, yoxsa göz önündə olan məsələləri, tətlim, mətbuatın, televiziyanın dilini? Bunlar fərqli problemlərdir. Məncə, bu gün əsas diqqət televiziyanın, radioların, şou aparıcılarının, şəhəri bürümüş reklamların, elanların, bildirişlərin dilinə yönəldilməlidir. Bir də, əlbəttə, qəzetlərin dili. Saytların dilindənsə heç danışmağa dəyməz. Saytlar çoxaldıqca sanki dil daşıyıcılarının da sayı artır. Bir sayt sərlovindən tutmuş orfoqrafik səhvlərinə qədər çox zərərli dillə bir material dərc eləyir, başqa saytlar onu kopyalayır olduğu kimi yerləşdirirlər, beləliklə həmin nöqsanlar ciddi şəkildə tirajlanır. Nəzəri baxımdan yanaşsaq, əlbəttə, Azərbaycan dilinin bazası canlı xalq dili, dialektlər, şivələrdir. Bu gün dil korpusunu yaratmaq lazım gəlsə, biz bunları əhatə etməliyik. Dillə bağlı iyirmidən çox rəsmi dövlət sənədi var, yüksək səviyyələrdə çox ciddi addımlar atılıb. Ancaq dil qaydalarına nəzarətlə bağlı xeyli problem var. Çoxumuz xarici dillərdə reklamların, adların çoxluğundan gileyənirik, amma çox az adam bilir ki, bunun incəlikləri var. Kommersant istəyir ki, firmasına, məsələn, "Afrodita" adı versin, milli ad qoymaq istəmir. Bizim ictimai şüurumuz o həddə çatmalıdır ki, zahirii effektlərlə yox, mahiyyətlə məşğul olaq.

Nadir Məmmədli: Türkmənistanda belə bir qanun var - istənilən reklamın, afişanın küçəyə vurulması üçün dilçilik institutundan icazə alınmalıdır.

Qulu Məhərrəmli: Uzağa niyə gedək, sizə elə Naxçıvandan misal götürüm. İki il bundan qabaq ora getmişdim, fikir verdim ki, reklamların, elanların dili səliqəlidir. Reklam vermək istəyən Nazirlər Kabinetinə müraciət edir, orada ona standart formada mətn yazıb verirlər. Dilçilik İnstitutunda o zaman monitoring şöbəsi yaradanda biz bu məsələləri həll etmişdik. Tətlim, küçə adlarının verilməsiylə məşğul olan idarəyə müqavilə bağlamışdıq. Onlar şöbənin hesabına ayda beş min, on min pul köçürüb sənədlərini göndərdirdilər bizə. Əməkdaşlarımız o sənədləri diqqətlə gözdən keçirirdilər. Məsələn, biz deyirdik ki, "Nizami küçəsi" yazmayın, yazın "Nizami Gəncəvi küçəsi". Yaxud küçə boyunca bir neçə yerə Nizamiyə bağlı bilgi lövhələri vurulsun. İdarənin köçürdüyü pullardan əməkdaşlar maaş, mükafat alırdılar, ona görə də bu işi həvəslə yerinə yetirirdilər. Çox təəssüf ki, həmin ənənəni sonra davam etdirə bilmədik. Bunun da obyektiv səbəbləri var, istəmədiklər Dilçilik İnstitutu o istiqat

Şahlar Göytürk: Qloballaşma dillə bağlı proseslərə də təsirsiz ötürülmür. XXI yüzillik terminlər əsridir. Bir azdan abreviaturlar dövrü gələcək

mətdə getsin.

Şahlar Göytürk: Qloballaşma dillə bağlı proseslərə də təsirsiz ötürülmür. XXI yüzillik terminlər əsridir. Bir azdan abreviaturlar dövrü gələcək. Bizim kimi gözəlmə mövqeyində olan, inkişaf etməkdə olan dillərə bu proseslər çox böyük təsir göstərəcək. Ona görə də həyəcan təbii çalmağın vaxtı yetişib. Bu məsələ məni də çox düşündürür: biz neyləyə bilirik, hansı profilaktik tədbirlər görə bilirik?

Nadir Məmmədli: Ancaq Monitoring Mərkəzinin tədbir görmək səlahiyyəti yoxdur, yalnız nöqsanları qeydə alır...

Şahlar Göytürk: Bəli, bizim vəzifəmiz bütün nöqsanları vicdanla, şəffaflıqla qeydə alıb lazımı ünvanlara çatdırmaqdır. Bura proqnozlaşdırmanı da əlavə edə bilərik. Üst-üstə götürəndə indiyə qədər on minə yaxın fakt ortaya qoymuşuq. Məni terminlərin dilə axını narahat eləmir, termin gələr də, gedər də. Problem bundadır ki, bizdə yanlış şeylərə düşsə, qulaq alışqanlıq var. Məsələn, sayta başlıq çıxarırlar: "Rusiyanın itkiləri yeniləndi". Adını qənaət prinsipi qoymuşuq, amma dil semantik baxımdan deqradasiyaya uğrayır. Bu qəbildən çoxlu nümunə var. Yaxud da: "İlin az sərfiyyətli avtomobilləri açıldı". Bu necə cümlədir? Məzmunu tuturuq, anlayırıq nə demək istəyir, ancaq belə yazmaq olmaz. Tərcümə ədəbiyyatında, dublyajlarda, reklamlarda çox ciddi problemlər var. Mən bura özümle iki yüz əlliyyə yaxın söz götürmüşəm ki, bunlar bizim orfoqrafiya lüğətinə düşməyib. Statistika çox önəmli məsələdir. İngilis dilinin orfoqrafik lüğətində 400 mindən çox, rus dilində 150-200 min söz var. Bizə gəlinlə, mən araşdırmışam ki, son beş il ərzində lüğətimizdən 31 min söz çıxarılıb. Ancaq iyerarxiya belədir ki, bu proses sadəcə mürəkkəbə doğru getməlidir, yəni bu illər ərzində dilimizə bir neçə min söz gəlməliydi.

Qulu Məhərrəmli: Biz əgər müasir orfoqrafiya lüğəti hazırlayırsaq, oradan köhnəlmiş, işlənməyən sözlər çıxarıla bi-

lər, bir şərtlə ki, Azərbaycan dilinin özünün ayrıca korpusu hazırlansın, Oksford lüğəti kimi bir neçə yüz min söz düşsün ora, axtaran istədiyi sözü tapsın. Nadir müəllim bir müddət əvvəl Dilçilik İnstitutunun dilimizin korpusunu hazırladığı barədə məlumat verəndə mən çox sevindim. Amma məncə, indiki səviyyədə təşəbbüs göstərmək azdır. Nadir Məmməd-

olar. Sən hər gələn sözü götürə bilməzsən, bunun bir qanunauyğunluğu var. Bir söz ən azı üç dialektə işlənməlidir ki, sən onu ümumişlək sözə çevirərsən. Eləcə də əcnəbi dildən sözü o halda ala bilərsən ki, o söz ən azı üç sistemli dildə işlənir. Tətlim bir sözün Türkiyə türkcəsində işlənməyi hələ o demək deyil ki, sən də onu işlətməlisən. Hər dil sözü götürə bilmir, hər dil söz verə bilmir. Bu,

Qulu Məhərrəmli: Bu gün əsas diqqət televiziyanın, radioların, şou aparıcılarının, şəhəri bürümüş reklamların, elanların, bildirişlərin dilinə yönəldilməlidir. Bir də, əlbəttə, qəzetlərin dili. Saytlar çoxaldıqca isə sanki dil daşıyıcılarının da sayı artır...

li dili kifayət qədər bilən, dil praktikasıyla bağlı olan adamdır, amma eyni zamanda bu, bir dövlət işidir, bu məsələni Dilçilik İnstitutunun indiki bazasıyla, o cümlədən maliyyə bazasıyla həll etmək mümkün deyil.

Nadir Məmmədli: Prosesləri qabaqlamayaq, hələ vaxtımız var...

Fəxri Uğurlu: Klassik ədəbiyyatımızda, dialektlərimizdə ümumi istifadədən kənarda qalmış xeyli dəyərli söz var. Birinə arxaizm, birinə ləhcə deməklə bu sözləri ümumişlək dildən çıxardaş eləmişik. Məncə, bu sözlərin bir qismi ədəbi dilə gətirilsə, yazı dilimiz daha da zənginləşər. Məsələn, Süleyman Rəhimovun əsərləri bu baxımdan dəryadır...

Nadir Məmmədli: Bu söhbət öten əsrin əvvəllərində də olub. Bekir Çobanzadə yazırdı ki, dili necə zənginləşdirmək olar? Bunun üç yolu var: birincisi, hansısa anlayışı vermək üçün söz tapmırsansa, canlı danışığa, dialektlərə müraciət elə. Orada tapmasan, başqa türkdilli xalqların söz bazasına baş vur. Yox, əgər qohum xalqların dilində də tapmasan, onda Avropa dillərinə müraciət elə.

Fəxri Uğurlu: O prinsip bu gün də qüvvədədirmi?

Nadir Məmmədli: Əlbəttə, biz bu prinsipə bundan sonra da riayət eləyəcəyik. Məsələn, bizim dilimizdə bazubənd sözü var, "Koroğlu" dastanında, başqa dastanlarımızda işlənən sözdür. Görürsünü, burada bir bənd sözü var - nəyinsə qarşısını alan, nəyisə bağladan. Bənd sözüylə bağlı nə qədər sözümlər var! Şlaqbaum yerinə yol bəndi deyə bilmərikmi? Bu minvalla söz yaradıcılığını inkişaf etdirmək olar. Burada bir məsələ var - hansı sözü dialektəndən götürmək doğrudur. Yaxud hansı beynəlxalq sözü götürmək

Nadir Məmmədli: Monitoring Mərkəzinin tədbir görmək səlahiyyəti yoxdur, yalnız nöqsanları qeydə alır...

dillərin inteqrasiyası, mədəniyyət faktorudur. Məşhur rus dilçilərindən biri deyir ki, əşya dilə söz gətirir. Tutaq ki, yeni bir əşya girdi sənəin məişətinə, sən ona nə ad qoyacaqsan? O özüylə birgə adını da gətirir. Sonradan biz ona ad tapırıq.

Fəxri Uğurlu: Bəs bu söz yaradıcılığıyla kim məşğul olmalıdır? Alınma sözlərin təzyiqindən canımızı necə qurtara bilirik?

Qulu Məhərrəmli: Dil canlı orqanizmdir, sözü qəbul eləyəndən sonra onu içində əritməyə çalışır. Gəlmə söz bu dilə otursunsa, işlənirsə, olur dilin öz sözü. Olmursa, dil onu vurub atır kənara, necə ki, dəniz artıq şeyləri ləpəylə qırağa çıxarıb. Alınma sözlər həmişə olub. Zərda-bi nə yazırdı, deyirdi elə ki sərhədlər açıldı, başqa ölkələrə gediş-gəliş başlandı, tacirlər elə bir məhsul alıb gətirirlər ki, ondan sənəin ölkəndə yoxdur. Məsələn, bizdə "Ayfon" var, buna nə ad qoya bilərsən?

Nadir Məmmədli: Yaxud da video sözünü götürək, bəyəm bizim ata-babamız video görmüşdü?

Qulu Məhərrəmli: Belə sözlər gələcək də, işlənəcək də. Amma həmkarlarımızın mövqeyilə mən də razıyam ki, bunların işləkliyini süni şəkildə artırmaq olmaz. Üzeyir bəy bu məsələni çox gözəl qoyub: deyir ki, əgər bir dildə alınma söz də, dilin öz sözü də varsa, hansını işlətməliyik? Cavabı belədir: hansı söz mənəni daha doğru, daha dürüst ifadə eləyirsə, onu da işlətməliyik.

Nadir Məmmədli: Bax, kompüter idarə eləyəndə "siçan" demək gülüş doğurur, ona görə də "mişka" demək ondan doğrudur. Alınma söz dilin normalarına tabe olan, bizə lazım olan sözdür. Əcnəbi sözlə elmişlək sözü qarışdırırlar, alınma söz dilə ehtiyacdan gələn sözdür.

Fəxri Uğurlu: Türkiyədə, bir çox başqa ölkələrdə dil qurumları fəaliyyət göstərir, bütün bu məsələləri nəzarətdə saxlayır. Bizdə də bu praktikadan yararlanmaq olarmı?..

Ardı var